

Ashtarxoniylar hukmronligi davrida siyosiy tizim tarixi

Avg'onova O'g'iloy Shermat qizi

SamDU Tarix fakulteti 4-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: prof. Saidov Ilhomjon

Annotation

Ashtarkhanis, Janis - the dynasty that ruled the Khanate of Bukhara in 1601-1756. The dynasty of Ashtarkhanis (Zhanis) from Jozhikhan's lineage originally lived and ruled in the lands of Astrakhan (Hajitarkhan). After Ivan the Terrible conquered Astrakhan in 1556, the Ashtarkhanites under the leadership of Yormuhammed came to Bukhara and settled in Iskandar Sultan's palace. Yormuhammed's son Jonibek Sultan is given in marriage to Iskandar's daughter, Abdullah Khan II's sister Zuhrabegim. Din Muhammad, Baqi Muhammad, Wali Muhammad will be born from him. Shaibanis are related to this family.

Key words: Ashtarkhanis, Hajitarkhan, Sherdar and Tillakori madrasahs, Wali Muhammad, Ubaidullah, Abulfaiz Khan, Boloj Murghab.

KIRISH

Ashtarxoniylar, Joniylar - 1601-1756-yillarda Buxoro xonligini boshqargan sulola. Jo'jixon naslidan bo'lgan ashtarxoniylar (joniylar) sulolasi asli Astraxan (Hojitarxon) yerlarida yashab hukmronlik qilganlar. Astraxanni Ivan Grozniy 1556-yili bosib olgach ashtarxoniylar Yormuhammad boshchiligida Buxoroga Iskandar Sulton saroyiga kelib o'rnashadilar. Yormuhammadning o'g'li Jonibek Sultonga Iskandarning qizi, Abdullaxon II singlisi Zuhrabegim nikohlab beriladi. Undan Din Muhammad, Boqi Muhammad, Vali Muhammadlar dunyoga keladi. Shu zayilda Shayboniylarga qarindoshlik rishtalari bog'lanadi. Natijada 1601-yili Shayboniylarning so'nggi vakili Pirmuhammad vafot etgach Shayboniylardan taxt vorisi chiqmaganda Buxoroda yashab turgan Jonibek sultonni xon qilib ko'tarishga qaror qiladilar. Lekin Jonibek sulton bu taklifdan bosh tortadi. Taxtga Jonibekning katta o'g'li Din Muhammadni ko'taradilar. Ammo u Buxoroga kelayotganda

Obivarda jangda halok bo'ladi. Shunda uning ukasi Boqi Muhammadxon, voris deb e'lon qilinadi. Qabul qilingan an'anaga ko'ra Vali Muhammad Balxga noib etib yuborildi. Ana shu tariqa 1601-yildan boshlab Buxoro xonligida hokimiyat Ashtarxoniylar sulolasi qo'lga o'tadi.

ASOSIY QISM

Ashtarxoniylar sulolasi 1756-yilgacha hukmronlik davrini o'tadi. Sulola sakkizta xondan iborat bo'lgan:

1. Boqi Muhammad (1601-1605),
2. Uning ukasi Vali Muhammadxon (1605-1611),
3. Imomqulixon (1611-1642),
4. Uning ukasi Nodir Muhammadxon (1642-1645),
5. Uning o'g'li Abdulazizxon (1645-1681),
6. Uning ukasi Subxonqulixon (1681-1702),
7. Uning o'g'li Ubaydullaxon (1702-1711),
8. Uning ukasi Abulfayzxon (1711-1747).

Ulardan faqat uchasi umrini taxtda tugatdi, xolos. Uchasi (Vali Muhammad, Ubaydulla, Abulfayzxonlar) saroy to'ntarishlari oqibatida fojiali o'ldirilganlar. Ikkitasi esa taxtdan ag'darib tashlangandan so'ng o'z hayotini quvg'unlikda o'tkazgan. Bularning hammasiga asosiy sabab, shuki, ashtarxon o'zbek sulolalari davrida hokimiyat, toj-taxt uchun kurash hatto ota-bola va aka-ukalar, qarindosh-urug'lar o'rtasida misli ko'rilmagan darajada kuchaygan edi. Buxoro xonligida tinchlik osoyishtalik bo'lmaydi. Amirlar va beklar o'zboshimchaligi avjiga chiqadi, markaziy hokimiyatdagi mansabdorlar o'rtasidagi o'zaro fitna, nizolar, ur-yiqitlar mamlakat tinka madorini quritadi. 1605-yilda Boqi Muhammad vafotidan so'ng Buxoro xonligi taxtiga uning ukasi, Balx hokimi Vali Muhammad o'tiradi (1605-1611). Oradan ko'p vaqt o'tmasdan Vali Muhammadga qarshi Buxoroda fitna uyushtirildi. Bu fitnadan xabar topgan Vali Muhammad o'zining ikkita o'g'li bilan Eronga-Shoh Abbas huzuriga qochib ketadi. Fitnachilar Buxoro taxtini Imomqulixon (1611-1642) ga topshirmoqchi bo'ldilar. Eron shohi Abbasxon

Buxoro ustidan o'z hukmronligini o'rnatish uchun Vali Muhammadni qo'llab-quvvatladi va unga katta qo'shin bilan yordam berdi. Bu hol buxoroliklarni katta tashvishga soladi. Lekin o'zaro jangda o'zbeklar Eron qo'shinlarini tor-mor keltiradilar va Vali Muhammadni asir olib o'ldirdilar. Eron qo'shinlariga qarshi kurashda Imomqulixonga qozoqlar yordam berdi.¹ Ashtarxoniy o'zbek sulolalari orasida so'zsiz nisbatan nufuzli va obro'lisi Imomqulixon bo'ldi. Uning davrida Buxoro xonligi kuchli davlatga aylandi. 1613-yilda Imomqulixon

Toshkentni qozoq xonligidan qaytarib oldi va bu yerga o'zining o'g'li Iskandarni noib etib tayinladi. Lekin Iskandar toshkentliklarga jabr-zulm o'tkazadi, soliqlarni ko'paytiradi, zulmni kuchaytiradi. G'azablangan Toshkent aholisi qo'zg'olon ko'tardi, shahzoda Iskandarni o'ldiradi. Imomqulixon bu voqeadan xabar topib Toshkent shahrini bir oy qamal qiladi. Toshkentliklar shaharni qahramonlarcha himoya qilsalarda, Imomqulixon katta kuch bilan qo'zg'olonni bostirishga muvaffaq bo'ladi. U shahid ketgan o'g'li uchun toshkentliklardan qattiq o'ch oladi. Buxoro xoni otimning uzangisigacha qon chiqmaguncha aholini qirishni davom ettiraman, deb qasam ichadi. Toshkent aholisini qirg'in qilishdan horib charchagan Imomqulixon qo'shini boshliqlarining o'zlari ham, hech bir gunohsiz odamlarni bunday qirg'in qilishni to'xtatishni xondan iltimos qiladilar. Ammo xon ichgan qasamimni buza olmayman, deb javob beradi. Shundan so'ng Toshkentdan qonunshunoslar o'lganlarning qonlari oqizgan chuqurlikdagi hovuzchalarga suvlarni to'ldirib bu hovuzdan Imomqulixonga otda kechib o'tishni taklif qiladilar. Bu bilan xon ichgan qasamni ado etdi va aholini qirg'in qilishni to'xtatish to'g'risida buyruq berdi. Imomqulixon o'z davlat hokimiyatini mustahkamlash maqsadida ko'chmanchi qoraqalpoqlar, qolmiqlar va oyrotlarga qarshi ham muvaffaqiyatli janglar olib borgan. Qoratov yonidagi jangda Imomqulixon qoraqalpoqlarga hal qiluvchi zarbani bergan. Albatta bunday muvaffaqiyatli urushlar Imomqulixonning obro'-e'tiborini oshiradi. Biroq mamlakatdagi siyosiy tarqoqlikni va xonlikning ich-ichidan

¹ Азамат Зиё. Ўзбек давлатининг тарихи. Т., “Шарқ”, 2000.

yemirilib borishini u to'xtatib qola olmadi. Uning davrida yirik zodagonlar viloyatlarda o'zlarini xondan mustaqil hisoblar va qo'shni viloyatlarga urush ham e'lon qilar edilar. Ana shunday bahodir hukmdorlardan biri bo'lgan Yalangto'sh bir necha yillar davomida Samarqandni boshqardi. Uning mingdan ortiq quli bo'lgan, juda katta boyliklar egasi edi. Yalangto'sh Bahodir davrida ikki mahobatli bino - Sherdor va Tillakori madrasalari bunyod etilgan. Registon maydoni ham hozirgi qiyofasiga uning davrida kelgan edi. ² Badahshon hukmdori Mahmudbiy Qatag'on ham kuchli ta'sirga ega bo'lgan zodagonlardan hisoblangan. Bu jarayon xususan Imomqulixon vafotidan so'ng kuchli tus oldi. Imomqulixon hajga ketadi. Imomqulixonidan keyin uning ukasi Nodir Muhammad (1642-1645) Buxoro taxtiga o'tirdi. U haddan tashqari dimog'dor va tamagir xon bo'lgan. Nodir Muhammad Movarounnahr hududlarini o'zining 12 o'g'li o'rtasida taqsimlab berdi. Bu bilan u mamlakatdagi siyosiy tarqoqlikning yanada halokatli tus olishiga sababchi bo'ldi. Nodir Muhammad davrida xalqqa nisbatan jabr-zulm mislsiz darajada kuchaydi. Bundan foydalangan qozoqlar Nodir Muhammad xonligining uchinchi yilida Movarounnahrda hujum qilib Xo'jandgacha yetib keldilar. Nodir Muhammad Xo'janddan qozoqlarni haydab chiqarish maqsadida u yerga ukasi Abdulaziz boshchiligida katta qo'shin yuboradi. Xo'jandga qo'shin tortib ketayotganda Abdulaziz o'z otasiga qarshi fitna uyushtirdi Abdulaziz Buxoro xoni deb e'lon qilindi. Abdulaziz saltanatni otasi Nodir Muhammaddan tortib olgan. Bu mudhish voqeadan xabar topgan Nodir Muhammad shoshilinch ravishda Balxga jo'nab ketdi. Abdulaziz hech qanday to'siqlarsiz va qarshiliklarsiz Buxoroga kirib keldi. Zodagonlar Abdulazizning xonligini batamom qonunlashtirdilar. Nodir o'z ukasidan xonlikni qaytarib olish uchun Hind shahzodasi boburiy Shoh Jahon (1623-1659) ga yordam so'rab murojaat qiladi.³ Shoh Jahon Buxoro yerlarini o'z davlati tarkibiga qo'shib olish niyati bilan o'zining ikkita to'ng'ich o'g'li Murodbahsh, Avrangzeb

² Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т., 1994.

³ Boboyev X., Xidirov Z., Shodiyev J., Axmedova M. O'zbek davlatining tarixi (II kitob). T., 2009.

boshchiligida u yerga kuchli qo'shin yubordi. Nodir Muhammad Hind qo'shinlari Buxoro xonligi hududiga bosqinchilik maqsadlari bilan ketayotganligini tasodifan bilib qolgach g'arb tomonga qochadi. Hind qo'shinlari uning orqasidan quvib borib uni tor-mor qilganlar. Nodir Muhammad Eronda - Shoh Abbos II huzurida o'ziga panohtopgan. Hindiston shahzodalari Balxni, undagi xon xazinalarini bosib oldilar. Ular o'zlarini istilochilardek tutdilar, ikki yil mobaynida xalqni talab Balxda xo'jayinchilik qiladilar. Balx aholisi butun oilalari bilan zulm-kulfat, talovlardan qochib Movarounnahr g'arbiy qismiga keta boshladilar. Abdulaziz hindlarga qarshi kurashga chiqdi. Shoh Jahon o'z qo'shinlarini chaqirib olishga majbur bo'ladi. Xarobazorga aylantirilgan Balxni Erondan qaytib kelgan Nodir Muhammad o'z qo'lga oldi. Nodirxonning yana Balx taxtiga o'tirishi uning o'g'illarini tahlika ostiga solib qo'ydi va ular birlashishga majbur bo'ldilar. Abdulaziz xon otasi zamonida dushmanlik munosabatida bo'lgan ukasi Subxonqulini Balxga noib etib tayinladi. Balxning yuqori martabali kishilari Subxonquliga shahar darvozalarini ochib berdilar (1651).

Nodir Muhammad esa noiloj haj qilish bahonasida Makkaga jo'nadi va yo'lda vafot etdi. Oradan uzoq vaqt o'tmasdan aka-uka o'rtasida yana dushmanlik boshlandi. Abdulazizxon Balxni ukasidan tortib olish maqsadida u yerga katta qo'shin yubordi. Shahar qamal qilindi. Qirq kun qamal davomida shahar xarobaga aylantirildi. Oqibatda aka-uka yarash bitimi tuzdi. Abdulazizxon o'z ukasi Subxonqulini o'zining vorisi, hamda Balxning noibi deb tan olib orqaga qaytgan. 1655-yilda Movarounnahr g'arbiy qismiga xivaliklar hujum uyushtirdilar va mamlakatni xarob qiladilar. Ular Qorako'lni egallab Karmanagacha boradilar. Juda ko'p asirlar va qo'lga tushgan boyliklarni olib o'z yurtlariga qaytadilar. Bu hujumlarni Xiva xoni Abulg'oz Bahodirxon Xiva xonligini doimiy tahlika tutib turgan va muttasil uning tinchligini buzib kelgan xonlardan o'ch olish maqsadida uyushtirgan edi. 1657-yilda ana shunday hujumlarning birida Abulg'ozixonning o'zi katta xavf ostida qoldi. Karmanadan katta o'lja bilan kelayotganda Buxoro xoni Abdulazizxon Abulg'ozixon g'arbiy qismiga hujum qiladi. Faqat Abulg'ozixonning o'g'li Anushaxonning o'z vaqtida yetib kelganligi otasini asirlikdan saqlab qoladi. Lekin

bu mag'lubiyatga qaramasdan xivaliklar tinim bermasdan Buxoroga qarshi hujumni davom ettiraveradilar. 1658-yilda Vardanzi xarob qilinadi. 1662-yilda Abulg'ozixon qo'shinlari Buxorogacha yetib keldilar. Xivaliklar Buxoroning Nomozgoh darvozasi oldiga kelib yetganlarida Abdulazizxon bilan Abulg'ozixon o'rtasida sulh bitimi imzolanadi.⁴ Abulg'ozixon Bahodirxon vafoti (1563) dan so'ng uning o'g'li Anusha ham Buxoro hududlariga qarshi yurishni davom ettiradi. Ana shunday hujumlardan birida Anusha Buxorodagi Jo'yborgacha (Jo'ybor xo'jalari yashaydigan joy) yetib borgan va u yerni talagan, bu paytda Abdulaziz Karmanada bo'lgan va tezda Buxoroga yordam berish uchun bu yerga yetib kelgan. U Buxoro xalqining shahar himoyasiga safarbar eta oldi va xivaliklar chekinishga majbur bo'ldilar. Xivaliklar bilan olib borilgan uzoq muddatli urushlar Movarounnahrning umumiy iqtisodiy inqiroziga sabab bo'ldi va Ashtarxoniylar davlati ichidagi ziddiyatlarni yanada kuchaytirdi. Salomatligi og'irlashgan va keksayib qolgan Abdulaziz mamlakat mudofaasini ta'minlay olmadi. U hokimiyatdan ukasi Subxonqulixon foydasiga voz kechib Makkai Madinaga ketishni ixtiyor qiladi va o'sha yerda vafot etdi. Subxonqulixon davri (1681-1702) da Buxoro bilan Xiva o'rtasidagi urush yangi kuch bilan davom ettirildi. Ana shunday urushlarning birida Xiva xoni Anushaxon Karmana hamda Vardanzi atroflarini egallab, Samarqandni ham qo'lga oldi. Samarqand zodagonlari Anushaxon nomini xutbaga qo'shib nomoz o'qish va uning nomi bilan pul zarb qilishga rozi bo'ldilar. Bu ishlardan norozi bo'lib g'azablangan Buxoro zodagonlarining ko'pchiligi o'z qabilalari turgan joylarga ketdilar. Subxonqulixon qatag'on qabilasidan bo'lgan Badaxshon hokimi Mahmudbiy otaliq yordamida xivaliklarni Samarqanddan quvib chiqardi va shahar aholisidan qattiq o'ch oldi. Anushaxon Samarqandga bostirib kirishga yo'l qo'ygan va uni o'zining xoni qilib ko'targan samarqandliklarni qirib tashlashga buyruq berdi.⁵ So'ng bu buyruq aholi boshiga g'oyatda og'ir va katta tovon solig'i bilan almashtirildi hamda

⁴ Азамат Зиё. Ўзбек давлатининг тарихи. Т., “Шарқ”, 2000.

⁵ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т., 1994.

nihoyatda shafqatsizlik bilan bu tovon undirildi. Subxonqulixon davlat hokimiyatini mustahkamlash uchun Balxda hokimiyat talashib tinimsiz kurash olib borayotgan o'z o'g'illariga ham qarshi keskin choralar ko'rishga majbur bo'ldi. Balx noibi Subxonqulixonning o'g'li Siddiq Muhammad o'z otasiga qarshi qo'zg'olon ko'tarmoqchi emish, degan gap tarqaladi. Bunga javoban 1681-yilda Subxonqulixon Balxga qo'shin tortdi. Nobakor o'g'il Siddiq Muhammad otasi yuborgan qo'shinni miltiq va kamonlardan o'q uzib qarshi oldi. Lekin gunohini kechirish to'g'risida otasidan xat olgach shahardan chiqib otasining huzuriga bordi. Ota-bola ko'rishgach birlashib Balxga bordilar. Shahar ichiga kirganlaridan so'ng Subxonqulixon o'g'li Siddiq Muhammadni zanjirband qilib qamab qo'yishga buyruq berdi, isyon ko'tarishda unga yordam bergan shaxslar so'roq qilinib qiynab o'ldirildi. Siddiq Muhammad ham qamoqda halok bo'ldi. Xiva xoni Anushaxon Subxonqulixonning Buxoroda yo'qligidan foydalanib, yana Buxoroga bostirib keladi va uni vayron qiladi. U juda katta o'ljalar bilan Xivaga qaytadi. Ana shu voqeadan sal o'tmasdan Xivada Anushaxonga qarshi fitna uyushtiriladi. Uning yaqin odamlari 1686-yilda Anushaxonning ko'zini o'yib ko'r qiladilar. Bu dahshatli voqeada Buxoroning ham qo'li bo'lsa ajab emas, deb taxmin qiladilar. Anushaxon o'rniga Xiva taxtiga uning o'g'li Ernak xon bo'ldi. Bu davrda Subxonqulixon Xivadan biror-bir xavf yo'qligiga ishonch hosil qiladi va Boloi Murg'ob (Hozirgi Kushkaning shimoli sharqida) qal'asini egalladi. Lekin bundan foydalangan Ereng Subxonqulixonning yerlariga bostirib kirdi va Buxoroni qamal qila boshladi. O'zining barcha qo'shinlarini Xurosonga safarbar qilgan Subxonqulixon Badaxshon hokimi Mahmudbiyga yordam so'rab murojaat qiladi. Otaliq Mahmudbiy xivaliklarni chekinishga majbur etdi. Xivaga kelgandan so'ng Ernak o'ldirildi. Subxonqulixonga uning nomi xutbaga qo'shib o'qitilayotganligi va uning nomi bilan pul zarb qilinayotganligi to'g'risida xabar yuboriladi. Xivaliklarning iltimoslariga binoan Xorazmni idora qilish uchun Subxonqulixon o'z noibini yuboradi. Ana shu tariqa Xorazm yana Buxoro tarkibiga

qo'shib olinadi.⁶ Buxoro xoni Subxonqulixonga qilgan xizmatlari uchun otaliq Mahmudbiy Badaxshon va Balxning noibi etib tayinlanadi. Subxonqulixon hukmronlik qilgan so'nggi yillar mamlakat uchun umumiy og'ir vayronaliklar va tartibsizliklar keltirdi. Urug'lar, qabilalar o'rtasida tinimsiz urushlar, tartibsizliklar avj oldi. Ashtarxoniylar hukmronligi Buxorodan nariga o'tmaydi. Ana shunday ur-yiqit, beboshlik va tartibsizliklar avjiga chiqqan bir davrda 1702-yilda Subxonqulixon vafot etdi. Buxoro taxtiga Subxonqulixonning o'g'li Ubaydullaxon (1702-1711) o'tiradi. Bu davrda toj-u taxt uchun kurash o'zining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Bu davrda Balx, Termiz, Shahrisabz hokimlari mustaqil bo'lib olishga harakat qiladi. Ubaydullaxon ularga qarshi harbiy yurishlar qilishga majbur bo'ladi. Samarqand va Hisorda bosh ko'targan qabilalarga qarshi qo'shin yuboradi. O'zaro beto'xtov urushlar, harbiy yurishlardan keyin xazina bo'shab iqtisodiy ahvol og'irlashadi. 1708-yillarda o'tkazilgan pul islohoti natijasida pul qiymati to'rt marotaba tushib ketadi (mis chaqalar 36 gr dan 9 gr ga tushiriladi). Islohotdan zarar ko'rgan aholi g'alayon ko'taradi, biroq qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostiriladi. Mamlakatdagi siyosiy va iqtisodiy ahvolning yomonlashishi ichki ziddiyatlarni kuchaytirib yuboradi. 1711-yil 16-martda uyushtirilgan saroy fitnasi oqibatida Ubaydullaxon ham o'ldiriladi. Bu fitnani 40 kishidan iborat saroy guruhi amalga oshiradi. Ubaydullaxon bor yo'g'i 30 yil yashab, 9 yil hukmronlik qiladi. U o'z hukmdorligini tug'ishgan og'asi Abdullaning boshini tanasidan judo qilishdan boshlagan edi. Negaki Ubaydullaxon og'asining taxtga da'vogar bo'lib chiqishidan qo'rqardi.⁷ Taxtga Ubaydullaxonning ukasi Abulfayzxon (1711-1747) o'tiradi. Ashtarxoniylar sulolasidan bo'lgan so'nggi xon Abulfayzxon tez orada amirlar va zodagonlar qo'lida qo'g'irchoq bo'lib qoladi. Hokimiyatdagi muhim lavozimlar nufuzli amirlar qo'lga o'tib qoladi. Markaziy hokimiyat zaiflashgach, 1711-yilda Balx, 1723-yilda Samarqand viloyati Buxoro xonligidan ajralib chiqadi. 1720-yilda

⁶ Sagdullayev A. S., Mavlonov O'. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. T., Akademiya, 2006.

⁷ Boboyev X., Xidirov Z., Shodiyev J., Axmedova M. O'zbek davlatining tarixi (II kitob). T., 2009.

Toshkent viloyatini qalmoqlar bosib oladi. Bu ahvolni kuzatib borgan Xiva xoni Sherg'ozixon ham Buxoro xonligiga da'vogar bo'ladi, ammo uning harakatlari samarasiz yakunlanadi.

XULOSA

1723-yilda qalmoqlar qozoq dashtlariga bostirib kirib qozoqlarni Movarounnahrqa qochishga majbur qilgan. Qozoqlar chorva mollari bilan Zarafshon vodiysiga kirib bog' va ekinzorlarni payhon qilganlar. Buxoro xonligida iqtisodiy va siyosiy tanglik kuchaygandan kuchayadi, oxir oqibatda xonlik tanazzulga yuz tutadi. Movarounnahr parchalanib uchta xonlikka-Buxoro, Qo'qon va Xiva xonliklariga bo'linib ketadi Xullas, 1601-1756-yillar davomida Ashtarxoniylar sulolasi davrida hukm surgan siyosiy, ijtimoiy tarqoqlik xonlar, sultonlar, shahzodalar o'rtasida ayjiga chiqqan o'zaro toju taxt uchun kurashlar, talonchilik urushlari o'sha davr avlod-ajdodlarimizning dunyo taraqqiyoti sivilizatsiyasidan birmuncha orqada qolib ketishiga bosh sabab bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boboyev X., Xidirov Z., Shodiyev J., Axmedova M. O'zbek davlatining tarixi (II kitob). T., 2009.
2. Sagdullayev A. S., Mavlonov O'. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi. T., Akademiya, 2006.
3. Азамат Зиё. Ўзбек давлатининг тарихи. Т., “Шарқ”, 2000.
4. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т., 1994.